

Aleksandra Krupianka

UWAGI O REPARTYCJI PRZEDROSTKÓW CZASOWNIKOWYCH
W POLSZCZYŹNIE XVIII I XX WIEKU¹

Zagadnienie repartycji przedrostkowej występującej w czasownikach prefiksalnych poruszane jest prawie we wszystkich opracowaniach monograficznych poświęconych językom pisarzy XVIII i XIX w.² Autorzy większości tych prac kierując się współczesnym, dwudziestowiecznym poczuciem językowym zwracają uwagę przede wszystkim na cechy różniące prefiksację czasownikową badanych okresów od normy współczesnej, pomijając cechy wspólne. W takim ujęciu norma językowa opisywanych epok w zakresie użycia przedrostków wykazuje bardzo znaczne różnice w stosunku do dzisiejszej. Zjawisko to autorzy tłumaczą przeważnie większą niż dziś żywotnością słowotwórczą formantów prefiksalnych w XVIII lub XIX w., przypisując im znaczniejszą swobodę słowotwórczą i dowolność w łączeniu się z czasownikami podstawowymi, odrzucając przy tym możliwość wyjaśniania zachodzących różnic szerszymi procesami obejmującymi całe typy słowotwórcze. Jako wyjaśnienie dostrzeżonych różnic cytuje się tu przeważnie obserwacje W. Doro-

¹ Artykuł został opracowany na podstawie materiałów zebranych dla obszerniejszej publikacji pt. *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1979.

² Por. zwłaszcza następujące opracowania: dla XVIII wieku - T. Brąjski, *O języku "Pieśni" Konstancji Benisławskiej*, Lublin 1961; J. Węgier, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972 oraz te jż e: *Język komediopisarzy Oświecenia. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Warszawa-Poznań 1973; dla XIX wieku - W. Doroszewski, *Język Teodora Tomasa Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*, Warszawa 1949; J. Trzypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I, Uppsala 1955, Z. Kawyn-Kurkowa, *Język filoma-*

szewskiego zrobione dla języka Jeża. Autor pisze: "W zakresie stosowania prefiksów czasownikowych między językiem Jeża a stanem dzisiejszym zachodzą niewątpliwe i uchwytne różnice. Różnice te nie dają się sprowadzić do zmian, które by zaszyły w funkcjach realno-znaczeniowych tych czy innych prefiksów, ani do przejmowania - w cokolwiek rozleglejszej skali - funkcji jednych prefiksów przez drugie". I dalej: "Istota rzeczy polega na tym, że język Jeża reprezentuje stan, w którym używanie prefiksów miało charakter bardziej fakultatywny niż dziś: w języku tym daje się wyraźnie dostrzec skłonność do swobodnego, doraźnego stosowania prefiksów, inaczej i bardziej technicznie mówiąc, słowotwórcze procesy prefiksacji pni czasownikowych były żywsze niż dziś, formacje prefiksalne były mniej zleksykalizowane"³.

Wnioski wynikające z zebranego materiału czasowników prefiksalnych w XVII wieku nie we wszystkich punktach pokrywają się z obserwacjami dotyczącymi języka Jeża. Do zbieżnych należą zwłaszcza te, które dotyczą mniejszego niż dziś stopnia leksykalizacji czasowników prefiksalnych w XIX - a więc i w XVIII w. Zebrany materiał wykazuje jednak, że mniejszy stopień leksykalizacji czasowników prefiksalnych we wcześniejszych okresach polszczyzny nie musiał za sobą pociągać większej swobody słowotwórczej przejawiającej się w doraźnym, bardziej fakultatywnym i dowolnym używaniu prefiksów.

Przedstawiony wniosek można zilustrować na przykładzie przedrostka *za-* występującego w czasowniku *zachwycić*. Mianowicie w XVIII wieku spotkać można konteksty, w których dziś użylibyśmy konstrukcji *pochwycić* lub *schwycić*, np.: "Kiedy chcesz *zachwycić* nieprzyjaciela we wsi, folwarku, powinienes rozdzielić korpus" (Part 106). Również imiesłów *zachwycony* odnosił się do konkretnej czynności 'chwytania', np.: "Nieprzyjaciele mocą otwartą *zachwyceni* y zniesieni bydź mają" (*ibid.* 87). Użycie to potwierdza słownik Trotza w związkach frazeologicznych: *za włosy*, *za ręce* kogo *zachwycić*, a L w podobnych kontekstach cytuje Skargę i

tów i filaretów, *Przyczynek do dziejów języka polskiego XIX wieku. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław 1963. O znaczeniu wielu tych prac dla polskiego słowotwórstwa historycznego pisze J. Puzyńska, *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego*, *Prace Filol.* 1976, t. XXVI, por. s. 159-160 oraz 165.

³ Por.: Doroszewski, *op. cit.*, s. 311.

Leopolię. W XVIII i na początku XIX w. zaczyna się powolna leksykalizacja czasownika poprzez jego metaforyzację. Można tu np. przytoczyć objaśnienie Lindego dla derywatów *zachwyt*, *zachwycenie* z cytatai z przełomu XVIII i XIX wieku w znaczeniu 'odejście od zmysłów'. L. przytacza zdanie z A. K. Czartoryskiego (1734-1823): "W *zachwycie* panegirycznego entuzjazmu, rozsiewa staroświeckie pochwały z ujmą prawdy" i podaje w nawiasie objaśnienie: "(w paroxyzmie)". Przestrzenne znaczenie tego czasownika wykorzystuje jeszcze Norwid w *Promethidionie* w znanej metaforze: "Bo piękno na to jest, by *zachwycić* do pracy"⁴. Jak widać czasownik ten w XVIII wieku - a częściowo i w XIX - stanowił konstrukcję mieszczącą się całkowicie w typie słowotwórczym czasowników wyrażających relacje przestrzenne, takich jak *zaczepić*, *zagnąć*, *zaczepić*, w których prefiks *za-* wyraża znaczenie kierunku przeciwnego do czynności 'chwytania' skierowanej na jakiś obszar ('w poprzek')⁵. Ocenianie więc tego typu konstrukcji na podstawie współczesnego poczucia językowego wynikałoby z przypisywania zjawiskom typowym dla danej epoki indywidualnych cech językowych pisarzy.

Ocena konstrukcji słowotwórczych w oderwaniu od normy językowej badanej epoki dokonywana na podstawie wyłącznie współczesnego poczucia językowego może ponadto doprowadzić do utożsamiania zjawisk peryferyjnych i rzadkich dla danego okresu historycznego ze zjawiskami dla niego typowymi. Tak więc np., czasownik *dolegać* używany w XVIII w. w znaczeniu odpowiadającym współczesnemu *przylegać* (por. u Trotza: "Grunta moje do twoich *dolegają*"), był już w XVIII w. konstrukcją przestarzałą i częściej występował w znaczeniu dziś już całkowicie zleksykalizowanym: 'dokuczać, sprawiać ból'. Świadczą o tym konteksty typu: "Mówże panie sąsiedzie, co ci tam *dolega*?" (Boh 474). Na wyrażenie stanu 'stykania się z czym' używano w XVIII w. czasownika *przylegać* (obok form *przylegnąć*, *przyleżeć*), które L. przytacza jeszcze z XVI w. Ponadto u L. znajdujemy dowody świadczące o tym, że *dolegać* już w

⁴ Cytat według wydania: C. N o r w i d, *Pisma wierszem i prozą*, Warszawa 1973, por. s. 164.

⁵ Przy ustalaniu znaczeń prefiksów przestrzennych wykorzystuję założenia Weinsberga przyjęte dla przyimków, por. A. W e i n s b e r g, *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973.

XVI w. występował w znaczeniu zarówno konkretnym 'przylegać do czego', jak i oderwanym 'dokuczać, sprawiać ból'. Ocena tego czasownika dokonana bez uwzględnienia XVIII-wiecznej normy słowotwórczej i oparta wyłącznie na XX-wiecznym poczuciu językowym, kazałaby go traktować na równi z tradycyjną w XVIII w. konstrukcją *zachwycić* tylko dlatego, że dziś żadnej z nich nie używamy w znaczeniu konkretnym, przestrzennym - niezleksykalizowanym. A przecież opis stosunków słowotwórczych panujących w jakimkolwiek okresie historycznym powinien odróżniać zjawiska typowe dla danej epoki od zjawisk rzadkich (archaizmów, neologizmów czy indywidualizmów).

Przy ocenie dawniejszych czasowników prefiksalnych należy pamiętać, że niektóre z nich w zakresie doboru przedrostków są nieporównywalne z konstrukcjami współczesnymi i nie można ich ze sobą zestawiać na prawach dubletów słowotwórczych⁶. Dotyczy to nie tylko języka artystycznego, który w znacznym stopniu otwiera możliwość dowolnego tworzenia konstrukcji; prefiksalne indywidualizmy czasownikowe występują niejednokrotnie w językach specjalnych. Subtelne odcienie znaczeniowe, jakie dzięki prefiksom wyrażają tego rodzaju konstrukcje, są przez współczesnych użytkowników języka nie doceniane. Tak jest np. z czasownikiem *oczesać* występującym w kontekście: "należy potem oczesać mu [= koniowi] wszystkie włosy grzywy" (Part 21). Czasownik ten jest pod względem znaczeniowym nieporównywalny ze współczesnym niewyspecjalizowanym *uczesać*. Forma *oczesać* stanowiła prawdopodobnie w XVIII w. synonim środowiskowy w stosunku do formy *uczesać*. Już przez Mączyńskiego⁷ synonimy *oczesać* i *uczesać* były bardzo subtelnie rozgraniczane, mianowicie forma *uczesać* odnosiła się do czynności związanej z 'porządkowaniem włosów ludzkich', o czym

⁶ Przed takim zestawieniem faktów nie zawsze ze sobą porównywalnych przestrzega J. T r y p u ć k o, uważając, że wiele czasowników prefiksalnych jest przejawem inwencji autorskiej mającej na celu osiągnięcie założonych efektów stylistycznych za pomocą świadomie dobranego przedrostka, por.: *Język Władysława Syrokomli...*, s. 707. Podobne stanowisko zajmuje T. B r a j e r s k i, wstrzymując się całkowicie od ustalenia znaczenia prefiksów w kilkudziesięciu czasownikach występujących w języku Beniśławskiej (por. s. 106-107).

⁷ *Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum Joanne Mączyńskij interprete, Regiomonti Borussiae 1564*. Przy korzystaniu ze *Słownika Mączyńskiego* posługiwałem się opracowaniem: *Wyrazy polskie w Słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego...*, oprac. W. K u r a s z k i e w i c z, opis bibliogr. W. K o t o r a j, Wrocław 1962-1963.

świadczą cytaty: "Rosprowadzić albo uczosać włosy" (145b); "Uczosane włosy, osmuknione" (34c); "Uczosane albo utrafione włosy" (285d). Z kolei czasownik *oczesać* miał szerszy zakres użycia odnosząc się do ogólniejszej czynności 'oczyszczania', np.: "Oczesując łuskę, sprawując ryby" (411b); "Oczosać rybę" (*ibid.*); "Oczesować liście z gałęzi" (421a); "Zać z nowu chędożę, oczosując, omuskawam" (232b). Wniosek o wypieraniu prefiksu *o-* przez *u-* z czasownika *oczesać* byłby niesłuszny, gdyż wypływałby z mechanicznego zestawiania ze sobą obu czasowników należących do różnych odmian języka.

O znaczniejszej stabilizacji słowotwórczej wielu dawniejszych czasowników, które w zakresie użycia przedrostka wykazują różnice w stosunku do współczesnej normy, świadczy ich znaczna łączliwość frazeologiczna, której dziś również nie doceniamy. Tak więc czasownik *złożyć* stanowił w XVIII w. podstawę licznych zwrotów charakterystycznych zwłaszcza dla publicystyki, np.: *złożyć sejm, konfederację, radę* itp. Rozpatrywany w izolacji od tego typu związków wyrazowych sprawiać on może wrażenie doraźnie utworzonej konstrukcji odnawiającej współczesnemu *założyć*. Tymczasem przedrostek *z-* charakteryzuje tu znaczenie odnoszące się do czynności przestrzennego przemieszczania się wielu przedmiotów w kierunku jednego wspólnego obszaru i należy go zestawiać z takimi czasownikami jak *sprowadzić, zebrać, zgonić, spędzić*. Jego znaczenie przestrzenne wyraźnie występuje np. u Kluka przy opisie budowy roślin, np.: "Liście kwiatowe [...] są farbowane, i zawsze składają najpiękniejszą część kwiatu" (Kluk I 10) lub przy opisie wody u tegoż autora: "Cząstki [...] wodę składające są tak drobne, że..." (*ibid.* II 80). Dopiero na tle tego typu użycia jest przejrzyste zdanie: "[Kazimierz II] Sejm pierwszy w Łęczycy złożył." (Łub. 293). Dziś utrzymały się tylko imiesłowowe formy czasownika *złożyć* w wymienionym znaczeniu, np. *sejm złożony z tyłu i tyłu posłów, rada złożona z osób, członków* itp.

Materiał pochodzący z literackich tekstów XVIII-wiecznej polszczyzny w jej różnych odmianach stylowych zebrany metodą statystyczną wykazuje, że repartycja przedrostkowa w XVIII wieku jest przejawem szerszych procesów słowotwórczych. Czasowniki wykazujące odstępstwa w stosunku do współczesnej normy językowej w zakresie użycia przedrostków stanowią zaledwie 8% całego materiału (na 847 czasowników różnice wykazują zaledwie 64 czasowniki).

Ponadto ponad 30% czasowników wchodzi w liczne, od dawna utarte związki frazeologiczne sięgające tradycją jeszcze XVI wieku, charakterystyczne zwłaszcza dla publicystyki i prozy religijnej, z których znaczna część przetrwała do dziś⁸. Świadczy to o znacznej stabilizacji słowotwórczej czasownikowych konstrukcji prefiksalnych XVIII-wiecznej polszczyzny. Ponadto na 64 dublety prefiksalne aż 40 stanowi pary z przedrostkami, w których da się prześledzić rywalizację między określonymi prefiksami w typach słowotwórczych wyłaniających się w ogólniejszych grupach synonimicznych⁹. Największe tendencje do wymienności zdradzają przedrostki o ogólnym znaczeniu adlatywności, charakteryzujące przestrzenne zbliżanie się do jakiegoś obszaru. Występuje tu 21 dubletów. Za przedrostek, który dziś całkowicie został wyparty z niektórych konstrukcji przez inne współfunkcyjne, uznać należy zwłaszcza przy-, wskazujący na bliski kontakt fizyczny między przedmiotem lokalizowanym a obszarem (np. *przydać, przylać, przymieścić, przypisać* 'dodać pisanie'). W rozwoju języka wyparty on został przez synonimiczny do- wskazujący na zbliżanie się do granic jakiegoś obszaru. Podobnie przedrostek po- 'w pewnym kierunku' zastąpiony został przez synonimiczny za- 'daleko' w takich czasownikach jak *ponurzyć, poczerpnąć, pomieścić* np. w książce. Prefiks w- 'do wnętrza, w głąb' wyparty został również przez za- 'daleko' w takich czasownikach jak *wkorzenieć, wkrzewić* (nie mówimy dziś np. *wkorzone przekonania*).

Sporo również wymian przedrostkowych występuje w obrębie czasowników z przedrostkami o ogólnym znaczeniu ablatywności charakteryzującym przestrzenne oddalanie się od granic danego obszaru. Repartycją prefiksálną objętych zostało 13 par czasownikowych. Do najbardziej typowych procesów należy tu wypieranie

⁸ Stopień tradycyjności związków frazeologicznych występujących z czasownikami przedrostkowymi można ustalić w sposób bardziej pewny jedynie dla konstrukcji z prefiksem do- opracowanych w SXVI w tomie V. Szczególnie tradycyjne są następujące frazy i zwroty o schematach: *do s z ł o do c z e g o*, np. *do elekcji, do wiadomości*; *co s do s z ł o*, np. *sejm, rada doszła*; *do p ę d z i ć c z e g o*, np. *łaski, zbawienia, odpuszczenia grzechów* itp.

⁹ Na temat konieczności odróżniania konstrukcji z przedrostkami synonimicznymi i niesynonimicznymi oraz rozgraniczania zjawisk słowotwórczych od leksykalno-frazeologicznych przy badaniu repartycji przedrostkowej por.: A. K r u p i a n k a, *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o-(ob-) w języku polskim*, Toruń 1969, rozdz. 1; *Repartycja przedrostkowa*, s. 148-156 oraz: D. B u t l e r, *Zmiany słownikowe w polszczyźnie XIX i XX w. II. Budowa i znaczenie czasowników*, Por. Jęz. 1972, z. 5.

przedrostka *od-* 'od granicy określonego obszaru' przez *z-* 'spoza granicy określonego obszaru' w takich czasownikach jak *odrazić*, *odpłoszyć*, *odmykać (się)* np. *od kogo*. Ekspansję przedrostka *z-* występującego w cytowanym znaczeniu obserwować możemy ponadto w stosunku do prefiksu *u-* 'z określonego obszaru' w czasownikach *ubiec* np. *z więzienia* (dziś utrzymały się tylko utarte wyrażenia typu *ubiegły rok*, *mieśiąc*, *tydzień* itp.) oraz *uwieść* np. *kogo kłamstwem* (dziś *uwieść* zwięził swój zakres użycia do połączeń typu *uwieść dziewczynę*). Ponadto przedrostek *od-* w cytowanym wyżej znaczeniu wyparł *wz-* 'wstecz' w czasowniku *wstrącić*, który zresztą i w XVIII w. był już przestarzały¹⁰.

Najmniejszą tendencję do repartycji prefiksalnej wykazują przedrostki o ogólnym znaczeniu perlatywności odnoszącym się do czynności kolejnego, ogólnie ukierunkowanego przemieszczania się jakiegoś elementu na danym obszarze. Zostało nią objętych zaledwie 6 par czasownikowych. Najbardziej wyraźnie zarysowuje się tu rywalizacja między *o-* 'w sposób ogólnie ograniczający' oraz *u-* 'w sposób ogólnie przylegający, bezpośredni', której efektem jest przewaga *o-* nad *u-* w takich czasownikach jak *usadzić* (na czym), *upalić (się)*, np. *na słońcu*, *upluskąć*. Należy jednak dodać, że warianty z *u-* już w XVIII w. były o wiele rzadsze niż z *o-*; *onałony wiatrem* 'oqorzały' występował już w XVII w. (por. 'L'), zaś *upluskąć* uznać należy za indywidualizm Trembeckiego: "[Naruszewicz] najswywolniejsze powieści [...] sprośniejszymi wyrazami niż są w oryginale *upluskąć* (Tr L₁ 212), bo powszechniejszy był *opluskąć* - np. u Trotza spotykamy: "*oplusnął* mię wodą, błotem".

Na czasowniki z przedrostkami niesynonimicznymi przypada znaczna mniejszość dubletów; jest ich zaledwie 14, z których 7 ilustruje jednak szersze tendencje do specjalizowania się w wyrażaniu tzw. "czystego aspektu". Szczególnie operatywny jest tu prefiks *na-*, który wypiera *od-* z takich czasowników jak *odmalować*, *odrysować* (por. konteksty typu: "wielkie kopie Obrázow; które *odrysowałem* w Seymikach" Jab 57) i który ponadto wkracza na miejsce *wy-* w konstrukcjach typu *wyrusować*, *wypiętnować*. Funkcję perfektywizującą ma również przedrostek *u-*, który wypiera *wy-* z konstrukcji takich jak *wyformować*, *wytknąć*, *wysypać* 'wznieść sypaniem'.

¹⁰ Por. I. S z l e s i ń s k i, Wyrazy z przedrostkiem *wz-* (*ws-*, *wes-*, *wes-*) w polszczyźnie, Rozprawy Kom. ETN 1972, t. XVIII.

Na repartycję o charakterze leksykalno-frazeologicznym przypada zaledwie 10 dubletów.

Jak widać z niektórych przykładów szereg procesów w zakresie wymian przedrostkowych nie został jeszcze do dziś zakończony. I tu rywalizacja między poszczególnymi formantami obejmuje przede wszystkim prefiksy synonimiczne.

W obrębie prefiksów adlatywnych rywalizują dziś między sobą po- 'w górę' i wz- 'począwszy od spodu w górę' w czasownikach *podeprzeć* i *wesprzeć*. W zebranych materiale *podeprzeć* występuje 5 razy a *wesprzeć* aż 41 - z przewagą jednak znaczeń oderwanych (36 użyć) utrzymujących się do dziś w kontekstach typu *wesprzeć biednego, w bładzie, w potrzebie*. W znaczeniu jednak konkretnym (prze-strzennym) współczesne słowniki akceptują obie formy, zwłaszcza czasowników zwrotnych: *podeprzeć się* || *wesprzeć się* np. *laską, kijem, jak również łokciem, łokciami, ręką, rękami* (SF). Inną parę stanowią *na-* || *nad-* bliskie sobie nie tylko pod względem znaczeniowym, ale również fonetycznym. W SPP akceptację znajdują oba warianty zwrotu: *nastawić* || *nadstawić ucha, uszu*. Rozgranicza się jednak subtelne różnice znaczeniowe w związkach luźnych, np. "*Nadstawiła do pocałunku policzki różowe*" (D: XX w.), ale: "*Nadstawił twarz na chłodne działanie deszczu*" (*ibid.*) Pewną pozostałością repartycji *na-* || *nad-* są derywaty od czasowników *nadgnieść* || *nagnieść*, które się dziś wyraźnie różnią pod względem znaczeniowym. W SPP znajdujemy uwagę, że jedynie dopuszczalną formą jest *nagniotek*, nie: *nadgniotek* - co świadczy o możliwym występowaniu w potocznej polszczyźnie wariantu z *nad-*. Niezależnie od tego polszczyzna literacka akceptuje specjalistyczny termin z zakresu weterynarii *nadgnioty* 'miejsce stwardniałe powstałe na skórze zwierząt na skutek ucisku mechanicznego' (D).

Więcej wahań obserwować dziś możemy w czasownikach z przedrostkami ablatywnymi, np. między *od-* i *roz-* w parze czasowników *odpieczętować* || *rozpieczętować*. Formą zalecaną przez SPP jest wariant z *od-*, niezależnie od tego jednak 'spotkać można i formę *rozpieczętować* w znaczeniu 'otworzyć, rozpakować zrywając pieczęć, znak fabryczny, zwłaszcza otworzyć list' z cytataми z XIX i XX wieku (por. D). Nie zakończonym do dziś procesem jest konkurencja przedrostków *roz-* i *z-* w czasownikach *rozerwać* || *zzerwać*; występują tu bardzo subtelne rozgraniczenia semantyczne, mianowicie SF notuje zwroty *rozerwać jarzmo, kajdanę, okowy, węzły* z kwalifi-

katorem "przenosić" obok: zerwać kajdany, łańcuchy, okowy, pęta, węzły - już bez kwalifikatora, a w utartym znaczeniu 'uwolnić się'.

Wahania związane z doбором właściwego przedrostka występują dziś zwłaszcza przy ustaleniach, czy dany prefiks wyraża tzw. "czysty aspekt". Nie jesteśmy w stanie kategorycznie przesądzić, który wariant z następujących par celniej wyraża "czystą" dokonaność: *opuchnąć* : *spuchnąć*, *obudzić* : *zbudzić*, *uprać* : *wyprać*, *zbudować* : *wybudować*, *zniżyć* : *obniżyć* (na pewno jednak nie mówimy dziś - jak w XVIII w. - *poniżyć* np. ceny), *zsumować* : *podsumować* itp.¹¹

Należy podkreślić, że proces reparycji przedrostkowej obejmujący poszczególne przedrostki jest stopniowy. Zilustrować to można na przykładzie rywalizacji przedrostków *przy-* i *do-*. Na podstawie zebranego materiału widać, że w parze *przydać*||*dodać* występują wyrównane na ogół proporcje (*przydać* występuje 65 razy, *dodać* - 54). Czasownik *dodać* częściej wchodził w utarte połączenia typu *dodać serca*, *ducha*, natomiast *przydać* odnosił się raczej do znaczeń konkretnych i występował w użyciach typu: "Warty *przydawszy* nikogo nie wpuści" (Druż 91). Oba czasowniki mogły występować zamiennie w znaczeniu 'uzupełnić mówieniem, dopowiedzieć', np. u Krasickiego spotykamy wahania: "Na dobitkę zaś pocieszenia *przydał* z misternym uśmiechem, że [...]" (Kras 45) obok: "U nas bowiem w Paryżu (*dodał*) język łaciński w takowej jest postpozycji, że [...]" (*ibid* 30). Na podstawie XVIII-wiecznej normy, za którą można w pewnym stopniu przyjąć słownik Trotza, widać, że oba czasowniki były używane wymiennie, np. (*przydał* jeszcze do tego frymarku zegarek; *przydał* pieprzu do tej potrawy" obok: "*dodał* waszeć do talera; *dodawałem* mu pieniędzy pomocy" itp. Czasownik *dodać* w znaczeniu partytywnym 'przymnażać, przyczyniać, powiększać' występuje w polszczyźnie dawno; I cytuje Bielskiego: "Porażony ledwie uciekł na *dodanych* koniach". Natomiast proces wychodzenia z użycia przedrostka *przy-* w cytowanych znaczeniach trwa jeszcze poprzez wiek XIX. W SM *przydać* w znaczeniu 'dopowiedzieć, dopisać' występuje 9 razy, a *dodać* w tym samym znaczeniu - 28, nie licząc utartych fraz typu *dodać trzeba*, *należy* itp.

¹¹ Szereg przykładów pochodzi z artykułu C. Piernikarskiego, O tożsamości leksykalnej czasowników typu *pisać* : *napisać*, Por. Jęz. 1970, z. 5.

O wiele wolniej odbywało się wypieranie przedrostka -przy przez do- w jego znaczeniu 'uzupełniając w sposób dodatkowy' w czasownikach przyłąć, przyłączyć, przymieszać, przypisać 'dodać przez pisanie'. Trzy pierwsze czasowniki występują w zebranych materiale wyłącznie w wariantach z przedrostkiem przy-, jedynie przypisać występuje obocznie do dopisać. U Trotza również nie spotykamy czasowników dołączyć, domieszać, ale z kolei dolać poświadczony jest już przez SXVI. Synonimiczne warianty z przedrostkiem przy- utrzymywały się mniej więcej przez wiek XIX - i z wyjątkiem przypisać - nie sięgają wieku XX. Dziś przypisać występuje w utartych zwrotach o charakterze wyspecjalizowanym, np. przypisać odsetki na czyje konto (D); a także w derywacie przypisy.

Inne wymiany obu przedrostków mają charakter leksykalno-frazeologiczny. Prawdopodobnie nowatorski charakter w XVIII w. mają zwroty typu doprowadzić kogo do niecierpliwości lub doprowadzić co do skutku wobec tradycyjnych z czasownikiem przyprowadzić. W materiale doprowadzić występuje bez względu na znaczenie 5 razy, a przyprowadzić 30 razy, przy czym połowę użyć stanowią utarte zwroty. Słownik Trotza utartych zwrotów z doprowadzić w ogóle nie notuje, natomiast L odnotowuje jedynie związek doprowadzam do skutku - bez cytatu, przytacza natomiast z XVIII w. jedynie zwroty z przyprowadzić. Na podstawie współczesnych słowników można stwierdzić, że występowanie danego wariantu ograniczone jest dziś członem rzeczownikowym. Tak więc niektóre połączenia z czasownikiem przyprowadzić uznawane są za przestarzałe, np. przyprowadzić (co) do skutku, przyprowadzić kogo do przytomności, do siebie, do zmysłów (SF), inne połączenia uznaje się za "nieco przestarzałe", np.: przyprowadzić kogo do gniewu, do rozpacz, do nędzy (ibid.), wreszcie zdarzają się zwroty cytowane zarówno pod hasłem doprowadzić, jak i przyprowadzić: doprowadzić||przyprowadzić co do ładu, do porządku (SF), a także doprowadzić||przyprowadzić kogo do rozpacz (ibid.). Dalsza specjalizacja wymienionego typu zwrotów zależy często od tego, czy człon rzeczownikowy odnosi się do osoby czy do rzeczy, np. doprowadzić kogo do ruiny, ale przyprowadzić co do ruiny¹².

¹² Sporo przykładów na tego rodzaju ograniczenia dystrybucyjne znaleźć można w książce M. S z u p r y c z y ń s k i e j, Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przyhiernikowych, Warszawa-Poznań 1973.

Wnioski, które się nasuwają z przedstawionych rozważań, można sprowadzić do następujących obserwacji¹³:

1. W reparycji prefiksalnej XVIII w. przeważają procesy o ogólniejszym charakterze sprowadzające się do rywalizacji i wzajemnego oddziaływania na siebie określonych, ale różnych leksykalnie, przedrostków współfunkcyjnych. Świadczy o tym przewaga wymian między przedrostkami synonimicznymi nad wymianami obejmującymi przedrostki niesynonimiczne.

2. Wiek XVIII w stosunku do XX w zakresie reparycji przedrostkowej obserwowanej z uwzględnieniem zarówno różnic, jak i zbieżności ze stanem współczesnym, reprezentuje jedno z wcześniejszych stadiów językowych. Cechuje go daleko większy stopień ładu, niż to wynika z analizy wyłącznie faktów różniących go od współczesnej normy językowej.

3. Polszczyzna XX-wieczna, mimo znacznej stabilizacji słowotwórczej, wykazuje poważne wahania w zakresie prefiksacji czasownikowej. Wiąże się to z faktem, że prefiksy należą do formantów tworzących derywaty przede wszystkim modyfikacyjne¹⁴.

P o s t u ł a t: Badania nad słowotwórstwem historycznym wybranych problemów językowych poszczególnych epok powinny opisywać wszystkie elementy językowe - zarówno różnice, jak i cechy wspólne z normą językową badacza, czyli powinno się je badać zarówno w planie poziomym, synchronicznym, jak i pionowym, diachronicznym¹⁵. Współczesne poczucie językowe przy opisie zjawisk historycznych powinno mieć charakter pomocniczy. Jest ono jednak niezbędne zwłaszcza przy badaniu tych problemów językowych, dla których brak jest szerszych opisów porównawczych, zwłaszcza materiałów leksykograficznych, opracowanych metodą statystyczną.

¹³ Przedstawione wnioski, chociaż oparte na stosunkowo wystarczającej - podstawie materiałowej, mogą mieć jednak charakter jednostronny. Kategoria czasowników z przedrostkami przestrzennymi jest bowiem wybitnie tradycyjna.

¹⁴ Por. M. D o k u l i l, *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov*, Praha 1962.

¹⁵ Por. J. P u z y n i n a, *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym?* Por. *Jęz.* 1975, z. 4.

WYKAZ SKROTÓW

- Bon - F. B o h o m o l e c, *Komedye przez [...]*, Warszawa 1755.
- Chro - W. S. C h r o ś c i ń s k i, *Rozmowy listowne [...]*, [b. m.] 1733.
- D - *Słownik języka polskiego*, red. W. D o r o s z e w s k i, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- Družb - E. D r u ż b a c k a, *Zbior rytmów duchownych [...]*, Warszawa 1752.
- Jab - J. S. J a b ł o n o w s k i, *Skrupuł bez skrupułu w Polszczy [...]*, Lwów 1730.
- Kluk - K. K l u k, *Roslin potrzebnych, pożytecznych [...]* zażyście [oraz t e g o ż:] *Rzeczy kopalnych [...]* szukanie [...], Warszawa 1781.
- Kras - I. K r a s i c k i, *Nikołaja Doświadczyńskiego przypadki [...]*, Warszawa 1776.
- L - S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Lwów 1854-1860.
- Łub - W. Ł u b i e ń s k i, *Świat we wszystkich swoich częściach [...]* historycznie okryślony [f.], t. I, Wrocław 1740.
- Part - *Partyzant, czyli sztuka prowadzenia [...]* wojny [...], Supraśl 1770.
- SF - S. S k o r u p k a, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. A/P, R/Ż, Warszawa 1974.
- SH - *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. G ó r s k i, S. H r a b e c, t. I-IX, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1977.
- SPP - *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. D o r o s z e w s k i i in., Warszawa 1973.
- SXVI - *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. M a y e n o w a i in., t. I-X, Wrocław 1966-1976.
- Tr L₁ - S. T r e m b e c k i, *Listy*, oprac. J. K o t t, R. K a l e t a, t. I, Wrocław 1954.
- Trotz - M. A. T r o t z, *Nowy dykcyonarz [...]*, t. III, Lipsk 1764.

*Aleksandra Krupianka*THE DISTRIBUTION OF VERB PREFIXES IN POLISH
IN THE EIGHTEENTH AND THE TWENTIETH CENTURY

The studies of verb prefixation in various 18th and 20th c. writers performed on the basis of language awareness rather than the language norm of the period imply that the occurrence of verb prefixes in historical periods of the Polish language was somewhat optional. However, if we extend our studies on the language norm of the given period we come to the conclusion that differences in prefix selection between the 18th c. prefixal verbs and the 20th c. structures are by no means arbitrary but, on the contrary, are the result of general tendencies such as the specialization of particular prefix formatives in word-formation and the interchanges of meaning between them. The conclusion presented here is the result of analysis of statistical data covering verbs with prefixes of adlative, ablative and perlative meaning of the eighteenth c. standard Polish and its stylistic variations in which only 8% of verbs show variances in the use of prefixes as compared with the contemporary language norm.